

Тема 1. Психологія як наука.

План

1. Предмет та завдання загальної психології.
2. Місце психологічної науки в системі наук. Галузі психології.
3. Науковий етап розвитку психології та його характеристика.
4. Історія психологічної думки в Україні
 - 4.1. Дохристиянські часи – 18 ст.
 - 4.2. Розвиток психологічної думки наприкінці 18 – на початку 20 ст.
 - 4.3. Тенденції розвитку психологічної думки після жовтневого перевороту 1917 р.
 - 4.4. Харківська школа (1917-1941).
 - 4.5. Психологічна думка в повоєнні роки.
5. Методи психологічних досліджень.

1. **Психологія** – наука, що вивчає процеси активного відображення людиною об'єктивної реальності у формі відчуттів, сприймання, мислення, почуттів та інших процесів і явищ психіки. Протягом багатьох століть психологію вважали лише галуззю описових знань. Та на сучасному етапі психологія визначається як „наука про закономірності розвитку і функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності”¹. Психологія вивчає діяльність людини, її психічні процеси, стани, властивості, закони виникнення, розвитку і перебігу психічної діяльності, становлення психічних властивостей людини, життєве значення психіки. Іншими словами, психологія – це наука про закономірності формування і розвитку психіки як особливої форми життєдіяльності.

Психічна діяльність людини, психічні стани, процеси, становлення психічних властивостей людини – усе це становить **предмет психології**. Іншими словами, **предметом психології** є закономірні зв'язки суб'єкта з природним і соціокультурним світом, відображені в системі чуттєвих і розумових образів цього світу, мотивів, спонукаючи до дії, а також в самих діях, переживаннях свого відношення до інших людей і до самого себе, у властивостях особистості як ядра цієї системи.

Предметом психології є психіка людини, яка включає в себе велику кількість суб'єктивних явищ. За допомогою одних, таких, наприклад, як відчуття і сприйняття, увага і пам'ять, уява, мислення і мова, людина пізнає світ. Тому їх часто називають *пізнавальними процесами*. Інші явища регулюють її спілкування з людьми, безпосередньо керують діями і вчинками. Їх називають *психологічними властивостями і станами* особистості, включають до їх складу потреби, мотиви, інтереси, волю, почуття та емоції, здібності і знання, свідомість. Крім того, психологія вивчає людське спілкування і поведінку, їх залежність від психічних явищ і, в свою чергу, залежність формування і розвитку психічних явищ від них.

¹

Слово „психологія” походить від грецьких слів „psyche” – душа та „logos” – учіння, наука. Вперше це слово з’явилося в 14 ст. Отже, можна сказати, що психологія – це наука про душу. Психологія є однією з наймолодших наук. Умовно визначення її як науки датують 1879 роком.

Головним завданням психології є вивчення законів психічної діяльності в її розвитку. Психологія вивчає великий обсяг явищ, до яких насамперед належать процеси, стани і властивості людини, що мають різну міру складності – від елементарного розрізнення окремих ознак об’єкта, що впливає на органи чуття, до боротьби мотивів особистості. На сучасному етапі психологія стає сферою особливої професійної практичної діяльності в системі освіти, у промисловості, державному управлінні, медицині, культурі, спорті тощо.

Психологія допомагає людині зрозуміти стан своєї власної душі, а при необхідності свідомо вносити в нього зміни (аутотренінг, нейролінгвістичне програмування, медитація); вона необхідна батькам і педагогам, щоб знати, що відбувається в душах дітей, надавати їм першу психологічну допомогу, коректувати їх психічний розвиток; вона просто необхідна для ділової людини, щоб ухвалювати відповідальні рішення з урахуванням психологічного стану партнерів, уміло впливаючи на їхні симпатії і антипатії, переконання і смаки.

У всіх ланках системи освіти (дошкільна освіта, середня загальноосвітня школа, середня спеціальна освіта, вища школа) виникають проблеми, що стосуються психології. Усвідомлення суспільством ролі прикладних знань, які розв’язуються психологічною наукою, привело до ідеї створення розгалуженої психологічної служби в органах народної освіти.

Таким чином, **психологія розв’язує три групи завдань**: науково-дослідні, діагностичні, корекційні.

Науково-дослідні завдання передбачають вивчення об’єкта науки на різних рівнях: а) вивчення вікової динаміки окремих сторін психіки, психофізіологічних функцій, процесів, властивостей; б) виявлення взаємозв’язків окремих сторін психіки впродовж усього життєвого циклу людини з урахуванням її діяльності.

Діагностичні завдання мають на меті: 1) розпізнати й оцінити рівень розвитку психіки на кожному етапі розвитку особистості, ступінь зрілості індивідуальних і соціальних характеристик людини на різних етапах розвитку; 2) оцінити відхилення у психічному розвитку у відповідності із віком і досвідом; 3) визначити потенційні можливості психічного розвитку; 4) здобути наукові дані для удосконалення діагностування і прогнозування розвитку окремого індивіда.

Корекційні завдання спрямовані на: 1) виправлення дефектів у психічному розвитку; 2) викорінювання тих причин, що призводять до таких дефектів.

Розв’язуються ці завдання різними шляхами. Зокрема, шляхом: 1) психологічних консультацій; 2) спеціально організованих тренувань; 3) спеціально організованого навчального експерименту та психолого-

педагогічного тренінгу; 4) розробки рекомендацій щодо способу життя з урахуванням віку та індивідуальності людини. Ці завдання виконують науковці-психологи, які працюють у спеціальних установах, та практичні психологи.

2. Психологія займає особливе місце в системі наук. Насамперед вона тісно пов'язана з *фізіологією*, зокрема, з фізіологією вищої нервової діяльності. Фізіологія, як відомо, вивчає механізми здійснення тих чи інших функцій організму, а фізіологія вищої нервової діяльності – механізми функціонування нервової системи, що забезпечують “урівноваження” організму з середовищем. Знання з цієї галузі науки особливо важливі для практичних психологів щоб у процесі вивчення психічної діяльності людини вони уявляли, на які механізми спираються ці складні форми діяльності, якими апаратами вони здійснюються, у яких системах протікають.

Психологія має тісні зв'язки з *суспільними науками*, такими як історія, етнографія, соціологія, мистецтвознавство та ін. Нерідко соціальні процеси і явища не можуть бути досить повно розкриті без залучення знань про механізми індивідуальної і групової поведінки людей, закономірності формування стереотипів поведінки, звичок, соціальних установок і орієнтацій, без вивчення психологічних властивостей і особливостей особистості, її здібностей, мотивів, характеру, між особистісних стосунків тощо.

Особливо тісно психологія пов'язана із *педагогікою*. Розвиток педагогіки передбачає вирішення проблем, які вимагають психологічного дослідження, а саме: закономірностей перебігу психічних процесів, особливостей засвоєння знань, формування вмінь та навичок, природи здібностей і мотивів. Усі ці знання мають особливо важливе значення у процесі визначення змісту освіти на різних ступенях навчання, розробки ефективних методів навчання та виховання тощо.

Незаперечним є зв'язок психології і *медичних наук*, які мають враховувати дані психології при розробці проблем охорони здоров'я, боротьби з захворюваннями. На основі медицини, педагогіки, психології виникли шкільна гігієна, медична психологія, нейропсихологія та ін.

У тісному взаємозв'язку психологія перебуває і з *технічними науками*. Координація цих наук важлива для розв'язання таких проблем: 1) розробки систем керування; 2) підготовки працівників у системі керування; 3) створення комп'ютерів, систем комунікації, засобів відображення інформації; 4) підготовки людини для роботи в новостворених технічних системах, апаратах; 5) проблеми інженерної психології, кібернетики тощо.

Отже, психологія має досить тісні зв'язки з іншими науками, водночас зберігаючи свій предмет, теоретичні принципи та методи дослідження.

Сучасна психологія є широко розгорненою системою наукових дисциплін, що перебувають на різних ступенях сформованості і пов'язані з різними галузями. Один із можливих варіантів класифікації галузей психології полягає в принципі розвитку психіки в діяльності. Виходячи з

цього, як основа класифікації галузей психології може виступати одна з вибраних психологічних сторін: 1) конкретної діяльності; 2) розвитку; 3) відношення людини (як суб'єкта розвитку і діяльності) до суспільства (у якому здійснюється його діяльність і розвиток).

Психологія – наука багатогалузева і включає в себе такі галузі:

- **загальна психологія**, що вивчає загальні закономірності психічної діяльності людини та виявляє найбільш загальні психологічні закономірності, теоретичні принципи і методи психології, її основні поняття та категорії;

- **педагогічна психологія**. Ця галузь вивчає психологічні проблеми навчання і виховання;

- **соціальна психологія**. Вивчає закономірності поведінки і діяльності людей, включення їх у соціальні групи, психологічні характеристики цих груп;

- **психологія особистості**. Вивчає закономірності формування людини як суб'єкта діяльності;

- **вікова психологія**. Вивчає закономірності етапів психічного розвитку і формування особистості протягом онтогенезу;

- **порівняльна психологія**. З'ясовує основні закономірності становлення людської свідомості; виявляє спільне і відмінне у психологічній діяльності людини і тварин.

Можна виділити **галузі психології**, що вивчають *психологічні проблеми конкретних видів людської діяльності*: **психологія праці** розглядає психологічні особливості трудової діяльності людини, закономірності розвитку трудових навиків. **Інженерна психологія** вивчає закономірності процесів взаємодії людини і сучасної техніки з метою використання їх у практиці проектування, створення і експлуатації автоматизованих систем управління, нових видів техніки. **Авіаційна і космічна психологія** як специфічні галузі інженерної психології аналізують психологічні особливості діяльності льотчика, космонавта. **Медична психологія** вивчає психологічні особливості діяльності лікаря і поведінки хворого, розробляє психологічні методи лікування і психотерапії. **Юридична психологія** вивчає психологічні особливості поведінки учасників кримінального процесу (психологія свідчень свідків, психологічні вимоги до допиту тощо), психологічні проблеми поведінки і формування особистості злочинця. **Військова психологія** вивчає поведінку людини в умовах бойових дій. **Психологія реклами** займається оцінкою потреб або очікувань споживачів, розробкою психологічних засобів дії на людей з метою створення попиту на продукт збуту, неважливо, чи це зубна паста, а чи виборча програма політичного діяча. **Психологія релігії** намагається зрозуміти і пояснити поведінку віруючих взагалі або представників різних сект.

Клінічна психологія вивчає прояви і причини різноманітних порушень у психіці й поведінці людини, а також психічні зміни, що відбуваються під час різних хвороб. **Патопсихологія** вивчає відхилення в розвитку психіки, розлад психіки при різних формах мозкової патології. **Психофізіологія**

вивчає фізіологічні основи психічної діяльності, а **диференціальна психологія** – індивідуальні відмінності в психіці людей.

Екологічна психологія займається вивченням найефективніших способів поліпшення умов у населених пунктах, де проходить діяльність людини. Особливу увагу вона приділяє проблемам шуму, забруднення середовища токсичними речовинами і їх впливу на психіку людини, проблемам взаємовпливу природи і людини.

Дискусійною галуззю є **парапсихологія** (традиційна психологія звичайно чітко відособлюється від „сумнівної парапсихології”), яка вивчає прояви і механізми виникнення незвичайних, „паранормальних” здібностей людини, таких як телепатія, ясновидіння, телекінез і ін.

Таким чином, для сучасної психології характерний процес диференціації, що породжує значну розгалуженість психології на окремі галузі, які нерідко значно розходяться й істотно відрізняються одна від одної, хоча й зберігають загальний предмет дослідження – **факти, закономірності, механізми психіки**. Диференціація психології доповнюється зустрічним процесом інтеграції, у результаті якого відбувається зв'язок психології зі всіма науками (через інженерну психологію – з технічними науками, через педагогічну психологію – з педагогікою, через соціальну психологію – з суспільними і соціальними науками і тощо).

Прикладні галузі психології, або практична психологія, усе ширше входить у наше життя; усе частіше в повсякденному житті можна зустріти психологів-практиків. Годфруа виділяє такі прикладні галузі психології: клінічний психолог, шкільний психолог, промисловий психолог, педагогічний психолог, психолог-ергономіст, психолог-консультант.

4. Шлях розвитку уявлень про психіку людини можна поділити на два періоди – донауковий та науковий. У донауковий період психіку розглядали як душу. Перші наукові уявлення про психіку виникли в стародавньому Єгипті, Китаї, Індії, Греції, Римі.

Піфагор - (542-497 рр. до н.е.) трактував душу і розум як комбінацію чисел. Тіло людини він вважав в'язницею душі. Душа – безсмертна субстанція. Вона очищується на землі, а після смерті тіла – переселяється до Бога.

Арістотель (384-322 рр. до н.е.) у трактаті „Про душу” висунув ідею неподільності душі та тіла, вважав душу формою тіла.

Демокрит, Епікур, Лукрецій тлумачили душу як матеріальний орган, яким керує розум. Ці філософи-матеріалісти вважали, що душа не є безсмертною і гине разом з тілом.

Середньовічні психологічні погляди формувалися головним чином під впливом теології. Зокрема патристична психологія, що розглядала в єдності душу і тіло, постала як психологія антропологічна. Оскільки досягнення ідеального стану духовності було метою, воно пов'язувалося із стихією становлення, розвитку психічного.

Новою епохою в розвитку психічних знань стало XVII ст. У цей період розвивається детермінізм, згідно з яким усі явища породжуються внаслідок дії матеріальних причин і законів.

Р. Декарт (1596-1650) душу визнавав як щось незалежне від тіла, як особливу сутність, властиву лише людині.

Т. Гоббс (1588-1679) заперечував існування душі як особливої субстанції. На його думку, існує лише механічний рух, який підпорядкований законам психології.

Г. Лейбніц (1646-1716) увів поняття несвідомої психіки та продемонстрував складну взаємодію свідомого та підсвідомого. Стверджував, що світ складається з безлічі душ, так званих „монад”.

Дж. Локк став засновником емпіричної психології. Вважав людську душу чистою дошкою, яка поступово заповнюється знаннями.

Французькі матеріалісти XVIII ст. **Гельвецій, Гольбах, Дідро** ототожнювали душу і тіло та заперечували існування душі як окремої субстанції.

У другій половині XIX ст. психологію визнали самостійною наукою. 1879 року у місті Лейпциг було створено першу експериментальну лабораторію. Її засновником став В. Вундт.

Основними класичними моделями психології є такі:

1. Структуралізм. Структуралісти були переконані, що людська свідомість, психіка складаються з фундаментальних елементів. Основним завданням психології вони вважали вивчення цих елементів.

2. Функціоналізм. Представники цього напрямку цікавилися роллю поведінки особистості під час її адаптації до оточення. Основна увага приділялася процесу навчання.

3. Гештальтпсихологія. Представники гештальтизму основним предметом психології вважали вивчення процесу організації сприймання. Також вони стверджували, що „ціле більше, ніж сума його частин”.

4. Біхевіоризм. Біхевіористи основним предметом психології вважали людську поведінку. Засновником біхевіоризму вважається Дж. Уотсон. Він був переконаний, що для вивчення поведінки важливе значення має вивчення умов, у яких перебуває людина.

5. Гуманістичні теорії. Представники цієї течії вважали, що в центрі досліджень мають бути особистість та її внутрішній світ. Центральною концепцією гуманістичної теорії є потреба в реалізації наших можливостей.

6. Когнітивізм. Вважається однією з найновіших тенденцій у психології. Людина трактується як діяльна особистість, здатна активно сприймати інформацію. Для представників когнітивної психології характерна спрямованість досліджень на перехід від розуміння складного феномена до розуміння простого.

4.1. Дослідження уявлення українців з давніх часів про душу показують, що спочатку наші предки вважали, що після смерті душа не розлучається з тілом, а залишається в ньому, тільки людини переходить до іншого світу.

Тому до могил клали все необхідне для життя. Пізніше серед українців побутувало переконання про безсмертя душі. Вважалося, що після смерті душа віддаляється від тіла і живе окремим життям. У “Слові о полку Ігоревім” дістало своє відображення порівняння душі з перлиною. Також у ті часи українці виводили своє розуміння душі з порівняння сну і смерті. Під час сну, гадали наші предки, душа тимчасово відлітає від тіла, а потім повертається в нього. А коли душа відлітає від тіла назавжди, настає смерть.

На основі аналізу народних казок та інших джерел дослідник І.Огієнко дійшов висновку, що в давнину українському народу були відомі уявлення про переселення душ. Предки вважали, що душа може переселитись у тварину або рослину, тому говорили: не вбивай одиноку мушку зимою в хаті – то, може, душі близьких твоїх родичів. З аналізу літописів І.Огієнко зробив висновок, що для українців з давніх часів душа була святою, а тіло грішним. Люди вважали, що подорож душі на той світ дуже довга й небезпечна.

Середньовічні українські мислителі зазнали значного впливу давньогрецьких філософів. Їх ідеї стали провідними для мислителів України-Руси. Так, **Володимир Мономах** у своєму творі “Повчання” розробив правила спілкування своїх дітей з оточуючими людьми. Однією з перших психологічних праць в Україні була робота **Кирила Туровського** “Притча про душу і тіло”. **Юрій Дрогобич** написав книгу філософсько-психологічного змісту “Прогностичне судження”. **Іван Турбінецький-Рутинець** у своїх працях розглядав питання морального виховання, звичаїв українців на землях, які входили до складу Польщі. Під керівництвом **Костянтина Острозького** викладачі Острозької школи написали працю “Порядок шкільний”, де викладалися гуманістичні ідеї стосовно до взаємин між усіма учнями та вчителями. Одні з перших досліджень соціально-психологічного змісту був також “Статут Львівських братських шкіл”.

Вагомою психологічною працею була праця **Касіяна Саковича** “трактат про душу”. В цій роботі він доводив, що найвищою мудрістю психології є досконале самопізнання, мета якого в тому, щоб пізнати закони і властивості своєї природи, уникнути того, що шкодить природі людини. Він стверджував, що душа є формою тіла, вона не вмирає.

Значний внесок у розвиток психолого-педагогічної думки зробив **Петро Могила**. На основі його ідей були висунуті гіпотези про те, що головні елементи, з яких складаються відчуття, поєднуються за законами асоціативних ідей.

Феофан Прокопович зробив вагомий внесок у психолого-педагогічну думку України. Особливо важливою є його думка про те, що основним почуттям людини є любов. Усі почуття, зазначав він, обертаються навколо двох осей: бажати добра і не бажати зла.

Дещо занепала психолого-педагогічна думка в Україні через масові вивезення Петром I і Катериною II інтелектуальних сил України до Петербурга, Москви та інших міст Росії. До відомих мислителів того часу належить **Григорій Савич Сковорода**. На його думку, люди приймають видимий чуттєвий світ за дійсність, це призводить до помилок і мук. За

Г.Сковородою, людина і світ – це дві безодні, “він – в тобі, а ти в ньому”. Йому належить гуманістичне трактування інтелекту людини, за допомогою якого вона може вдосконалювати індивідуальне і суспільне життя. Ці думки Г.Сковороди виходили з його загальної концепції про те, що реальний світ є результатом гармонійної взаємодії трьох світів, між якими існує відповідність, гармонія. Важливою для психологів є думка Г.Сковороди про рівновагу. Ця ідея втілилася в положеннях про договір із самим собою, орієнтацію на себе та інших тощо.

Г.Сковорода обґрунтував ідею свободи як передумови щастя людини, правди, добра, справедливості, самопізнання. Він засуджував тиранів та їхніх прислужників, протиставляв їм “синів землі” з “духовними премудростями”.

4.2. Одним з яскравих представників того часу був *Іван Петрович Котляревський*, який визначив мотиви діяльності педагога: “доходити до розуму і серця своїх привілейованих побратимів, щоб викресати з цього глухого оточення іскри співчуття до народу”. Котляревський закликав педагогів гуманно ставитися до дітей, розвивати в них природні здібності.

Михайло Олександрович Максимович - український природознавець, філософ, педагог, психолог, історик. Йому належить ідея індивідуальної творчості як неповторного вираження психіки людини, що підносить “душу” і “слово” до божественних рис людини.

Микола Васильович Гоголь – видатний мислитель, письменник. Йому належать глибокі психолого-педагогічні ідеї. На його думку, світ “мертвих душ” є своєрідним “шифром”, до якого необхідно знайти ключ, щоб досягти світу “душ живих”. Цей ключ треба шукати у власній душі.

Тарас Григорович Шевченко. Психолого-педагогічна спадщина Т.Шевченка містить цінні думки щодо потреб всебічного розвитку дитини, проблем дошкільного виховання, позашкільної освіти, самовиховання.

Костянтин Дмитрович Ушинський - основоположник педагогічної психології в Україні і Росії. У праці “Людини як предмет виховання” підкреслював, що педагогіка може розробити план виховання цілісної особистості, тільки спираючись на весь комплекс наук про людину, серед яких центральною є психологія. К.Д.Ушинський у своїх поглядах виходив з ідеї народності виховую чого навчання спрямованого на всебічний розвиток і вдосконалення особистості. Він обґрунтував моральний сенс звичок, які відрізняються від простих навичок (“добрі звички є моральним капіталом, закладеним людиною у свою нервову систему”).

Олександр Опанасович Потебня - засновник психологічного напрямку у вітчизняному мовознавстві. Основним предметом його дослідження була мова як засіб спілкування між людьми, вироблений певним народом. Мовлення розглядалось ним як активний процес, що пояснює ставлення людини до навколишнього світу.

Іван Олексійович Сікорський – український психолог, який не мислив психології поза фізіономікою, яка була провідним напрямом його досліджень. У трактуванні фізіономіки І.Сікорський виходив із тричленного

поділу людської психіки (розум, почуття та воля). Також він обстоював ідею всебічного розвитку підростаючої особистості, поєднання розвитку пізнавальних процесів з емоційними.

Володимир Іванович Вернадський – перший президент АН України. Він обґрунтував положення про взаємовідношення філософії та природничої науки. В.Вернадський високо оцінював роль психологічних знань у загальнонауковому русі. Він вважав, що психологія має зробити вагомий внесок у сцієнтизм, тобто у всебічне охоплення наукою всіх аспектів буття.

Георгій Іванович Челпанов – керівник створеного в Київському університеті у 1897 р. психологічного семінару, на якому психічні процеси вивчалися на основі експериментального спостереження. Г.Челпанов вважав, що завдання виховання полягає у розвитку вищих духовних здібностей.

Микола Олександрович Бердяєв. Йому належать праці з філософії, де порушуються проблеми психології творчості людини. Він стверджував, що людина протистоїть світові як самостійна творча сила. Бердяєву належать оригінальні думки про почуття, зокрема про різні види любові.

Павло Іванович Ковалевський – психолог, лікар. У своїх працях він виходив з того, що душевне здоров'я або нездоров'я людей залежить від спадковості та умов життя, а спадковість зумовлює схильність до певних хвороб, а не самі хвороби.

Григорій Ващенко – український педагог і психолог, автор праць із проблем розвитку емоційно-вольової сфери людини, її виховання, питань ідеалу й умов його виховання, духовних цінностей людини.

Іван Іванович Огієнко – автор підручників, навчальних посібників, досліджень є історії розвитку уявлень про душу, з проблем мови свідомості й самосвідомості тощо.

4.3. У переджовтневий період і в перші пожовтневі роки у психології існувало кілька провідних *напрямів*. Три з них суттєво впливали на психологію:

1) *ідеалістичні погляди* (М.Лосський, С Франк та ін.) – невдовзі були повністю відкинуті радянською ідеологією;

2) *експериментальна психологія* з її опорою переважно на „суб'єктивну психологію” – представники цього напрямку намагалися зайняти нейтральну позицію у боротьбі офіційної ідеології з ідеологічною психологією, очевидно, сподіваючись „вижити” в умовах нового режиму (Г.І.Челпанов, А.П.Нечаєв та ін.);

3) *фізіологічний напрям*, до якого належав і В.М.Бехтерєв, – його представники прагнули замінити психологію рефлексологією. Спочатку офіційні ідеологи підтримували цей напрям, утім їхні сподівання поєднати його з діалектичним матеріалізмом та з марксизмом-ленінізмом виявилися марними. Тоді на рефлексологію обрушилася офіційна критика.

Отже, жоден із названих трьох напрямів у психології не влаштував нову владу. Потрібна була ідеологічно витримана альтернатива. Тоді на арену психологічної науки вийшов **К.М.Корнілов** (1879-1957). У 1921 р. він

опублікував книгу „Вчення про реакції людини”, а в 1923 р. зробив доповідь „Психологія і марксизм”, яка привернула увагу офіційних ідеологів. Він стверджував, що психічні процеси об’єктивно ніби є особливим виявом єдиної форми фізичної енергії, а психологія – лише частина фізики. Тому влада категорично відмовилася від послуг Корнілова.

У 20-х роках офіційна ідеологія прихильно ставилася, щоправда, недовго, до психології *З.Фрейда*. У тогочасній філософії та соціології робилися спроби поєднати фрейдизм із марксизмом. У Радянському Союзі, зокрема в Україні, почали друкуватись праці, що розвивали ідеї *З.Фрейда*. але невдовзі праці *З.Фрейда* почали критикуватись і вилучатись з бібліотек, а психологи, які поділяли ідеї психоаналізу, зазнавали репресій. Схарактеризуємо окремих психологів цього періоду.

Павло Петрович Блонський (1884-1941) – психолог і педагог. В роботі „Нарис наукової психології” (1921) розглядав психологію як науку про поведінку живих істот. П.Блонському належить багато праць із педології, вікової психології. В роботах „Пам’ять і мислення”, „Розвиток мислення школярів” він сформулював генетичну теорію пам’яті, згідно з якою види пам’яті, згідно з якою види пам’яті відповідають етапам розвитку людства, близько підійшов до розуміння міжфункціональних зв’язків пам’яті і мислення. Важливий внесок зробив П.Блонський у вікову та педагогічну психологію. П.Блонський написав роботу „Реформа науки” (1920), в якій відстоював думку про те, що психологія має бути біологічною наукою. Її предмет, на його думку, – „поведінка живих істот”.

Антон Семенович Макаренко (1888-1939) – український педагог. А.Макаренко зробив вагомий внесок не тільки в педагогіку, а й у педагогічну, дитячу та соціальну психологію. Обґрунтував концепцію формування особистості в колективі, взаємини членів якого розглядав як стосунки „відповідальної залежності”. А.Макаренко досліджував мотиваційну сферу особистості, механізми формування її цілісних якостей. При цьому основну роль у цих механізмах він відводив колективу.

Степан Андрійович Ананій (1872-1942) – український психолог і педагог. Близько підійшов до розуміння структури інтересу. Автор праць „Дитячі ідеали” (1911), „Педагогічний словник-довідник” у двох частинах (1910), „Нариси з педагогіки середньої школи” (1914), „Трудове виховання, його минуле і сучасне” (1924), „Екскурсійний метод викладання” (1922), „Естетичне виховання” (1922), „Трудове виховання, його минуле і теперішнє” (1942).

Сергій Леонідович Рубінштейн (1889-1960) – український і російський психолог і філософ. Здійснив філософсько-психологічний аналіз природи психіки, вирізнивши у ній онтологічний (що розкриває суть буття) і гносеологічний (пізнавальний) аспекти. С.Рубінштейн розглядав психічні явища в контексті відношення суб’єкта (носія практичної та пізнавальної активності) й об’єкта (предмета цієї активності).

4.4. У Харкові ще на початку ХХ ст. послідовниками О.О.Потебні була започаткована школа психологічної творчості. У Харкові була створена Міцна українська педагогічна школа, заснована В.П.Протопоповим, І.О.Соколянським, О.С.Залужним. Тут досліджувались проблеми поведінки людини і колективу, здібностей, шкільної успішності учнів тощо. Тут працювали Л.І.Божович, П.Я.Гальперін, О.В.Запорожець, П.І.Зінченко, О.М.Леонтєв, Г.Д.Луков, О.Р.Лурія, В.В.Містюк, О.О.Хоменко та ін. Згодом до цієї потужної наукової групи увійшли В.І.Аснін, Д.М.Арановська, Ф.В.Басін, Т.О.Гіневська, О.В.Гордон, О.М.Концева, Г.В.Мазуренко, Т.І.Титаренко та ін. Ці психологи виявили співвідношення мовлення і практичного інтелекту, мислення, зв'язки теоретичної і практичної діяльності, сприймання, пам'яті тощо.

Лев Семенович Виготський (1896-1934) – психолог. Написав працю з проблем військової психології. Л.Виготський розробив учення про розвиток психічних функцій у процесі опосередкованого спілкування й освоєння індивідуумом цінностей культури.

Олександр Володимирович Запорожець (1905-1981) – український і російський психолог, розпочав свою наукову діяльність у Харкові. О.Запорожець розробляв загальнопсихологічну теорію діяльності в генетичному аспекті, розкрив роль практичних дій у генезі сприймання, мислення та інших пізнавальних процесів. Йому належать праці з теорії емоцій як особливої ланки регуляції діяльності. Наукові інтереси О.Запорожця стосувалися психічного розвитку дитини, її виховання і навчання. Його ідеї лягли в основу дошкільної психології й педагогіки.

Іван Панасович Соколянський (1889-1960) – український психолог і дефектолог. І.Соколянський досліджував теоретичні питання навчання і виховання сліпоглухонімих дітей, розробив ланцюгову методику їх навчання. Крім проблем дефектології, розробляв основні проблеми вчення про поведінку (1931).

В той час почалися репресії щодо науковців Харківського науково-дослідного інституту педагогіки. Таке цькування призвело до того, що цей науковий осередок майже перестав існувати, а не репресовані його науковці перейшли працювати до інших установ.

Олександр Романович Лурія (1902-1977) – російський і український психолог, у Харкові проводив дослідження у галузі генетичної психології, вивчав роль генетичних і соціальних факторів у розвитку психіки.

Олександр Миколайович Леонтєв (1903-1979) – відомий психолог, який певний час одночасно працював у Харкові й Москві. В Харкові під його керівництвом і за активної участі О.В.Запорожця, П.І.Зінченка, П.Я.Гальперіна та інших психологів проводилися дослідження психічного розвитку дітей. Особливе місце надавалося мотивам діяльності, зокрема їх впливу на особливості та продуктивність розвитку психічних процесів у дитини.

Лідія Іллівна Божович (1908-1981) – український і російський психолог, автор численних праць із педагогічної та дитячої психології.

Л.Божович вивчала пізнавальні інтереси школярів, здійснювала диференційний підхід до виявлення мотивів навчальної діяльності та їх зв'язку з соціальними мотивами. В її працях описані новоутворення у розвитку особистості. Вона здійснила експериментальне дослідження функції самооцінки, ідеалів, мотивів та потреб дитини, природи і шляхів формування стійкості особистості („Особистість і її формування у дитячому віці”).

Петро Якович Гальперін (1902-1989) – російський і український психолог. Розпочинав свою наукову діяльність в Україні, мав зв'язок з відомою Харківською школою. Після гонінь на інтелігенцію України переїхав до Москви. П.Гальперін – автор концепції поетапного формування розумової діяльності.

Данило Борисович Ельконін (1904-1984) – російський і український психолог. Творчо переосмислив положення Гегеля про розвиток психіки в індивіда і здійснив періодизацію психічного розвитку дітей, основу на понятті „провідна діяльність”.

Володимир Іванович Аснін (1904-1954) – український психолог, працював над проблемами волі, дисциплінованості та мотивів діяльності, рухових навичок тощо.

О.С.Залужний – український психолог і педагог. Йому належать праці про вплив оточення на шкільну успішність та загальний розвиток дитини (1929), соціальну спрямованість дітей шкільного віку (1930) та ін. О.Залужний був активним поборником експериментального вивчення розвитку дитини, але його педагогічні ідеї засуджувались офіційними ідеологами.

4.5. У повоєнні роки увага влади до педагогіки і психології підвищилася у зв'язку з аналізом наслідків Другої світової війни, потребою вдосконалення підготовки фахівців і активним утіленням в життя концепції формування нової людини. До найвідоміших представників психологічної думки України у повоєнні роки належать такі.

Григорій Силович Костюк - український психолог. З його ініціативи у жовтні 1945 р. був заснований Науково-дослідний інститут психології УРСР. В інституті були проведені дослідження з проблем самосвідомості, розвитку сприймання, розумового розвитку та розвитку мислення, розвитку уяви, розвитку мовлення, психології навчальної діяльності та програмованого навчання, психології виховання, психології праці та трудового навчання, психологічних чинників ефективної навчальної діяльності та психофізіологічних проблем, психології дошкільного виховання, психології аномальних дітей, соціально-психологічних проблем педагогічного колективу, теорії та історії психології.

Г.Костюк розробив концепцію психічного розвитку в онтогенезі. На його думку, онтогенез зумовлюється єдністю біологічних і соціальних умов психічного розвитку.

Павло Романович Чамата - український психолог, автор праць „Спроби виховання сполучного рефлексу на основі писемного мовного

подразника”, „До питання по структуру сполучних рефлексів”, „Розвиток уявлень і понять у дітей молодшого шкільного віку в процесі навчання”. П.Чамата зосереджував увагу на проблемі розвитку самосвідомості підростаючої особистості.

Дмитро Федорович Ніколенко – український психолог, автор праць „Посібник для дитячих садків”, „Дитяча пам’ять”, „Вікові особливості дітей”, „Розвиток мислення і мовлення у дітей дошкільного віку”.

Петро Іванович Зінченко – автор праць із психології пам’яті („Про забування і відтворення учнями знань”, „Дослідження запам’ятовування” та ін.). У цих дослідженнях показував зв’язок запам’ятовування з мотивами і метою та способами діяльності, розкрив деякі важливі механізми зв’язку довільної і мимовільної пам’яті.

П.Зінченко створив у Харкові наукову школу. Його вихованці успішно працюють над проблемами психології пам’яті, проблемами психології навчання, засвоєння навчального матеріалу та розвитку мислення у дітей.

До відомих психологів того часу належать також **О.О.Хоменко**, автор праць із проблем розвитку художнього сприймання і мислення дитини; **О.М.Концева**, автор праць із проблем розуміння дітьми байок, формування логічного мислення у дітей дошкільного віку; **П.Б.Невельський**, розробляв проблеми інженерної психології, застосування інформаційного підходу до дослідження пам’яті; **Ф.Г.Боданський**, автор понад 50 наукових праць із проблем формування теоретичного мислення при навчанні математиці молодших школярів; **І.П.Смолій**, автор праць з історії психології, психологічної підготовки студентів до педагогічної діяльності, методики викладання психології тощо; **Г.К.Середа**, розробляв інтенціональний підхід до розуміння психологічної природи і механізмів пам’яті, автор підручника з інженерної психології; **Давид Генріхович Елькін** – автор праць про психологію студентів, сприймання простору і міри, сприймання часу і діяльності, сприймання часу і уваги; **П.М.Пелех**, автор праць із проблем профорієнтації і профвідбору та низки праць з історії психології.

Олександр Миколайович Раєвський – працював у галузі експериментальної педагогіки й педагогічної психології. Йому належать багато праць із питань впливу оцінки на показник обдарованості дітей, про психологічні основи засвоєння навчального матеріалу школярами, про роздільне навчання хлопчиків і дівчаток у школі, про розум та його виховання, про пам’ять і шляхи її поліпшення, про місце мислення в загальній структурі життя особистості тощо.

Вагомий внесок у розвиток психологічної науки зробили **Т.В.Косма**, автор праць із сприймання і розуміння метафор, алегорій та інших образних засобів, розвитку мислення у молодших школярів; **Л.К.Балацька**, автор робіт із проблем розвитку уяви молодших школярів, а також деяких аспектів мовлення і мислення; **І.О.Синиця**, йому належать близько 200 наукових і науково-методичних праць із психологічних особливостей засвоєння учнями лексики, усного і писемного мовлення учнів середніх класів, педагогічного такту та майстерності учителя.

Євген Олександрович Мілерян – український психолого, автор численних праць із питань психофізіології, психології, трудового навчання, профвідбору, уваги методів психологічних досліджень („Електрична активність мозку людини при увазі до звукового подразника”, „Увага та її виховання у дітей” та ін.). Йому належать праці з питань технічного мислення, розв’язання конструктивно-технічних завдань. Є.Мілерян розробив теорію формування трудових політехнічних умінь та теорію професійної психологічної діагностики.

Слід відзначити таких українських психологів, як **М.Ю.Малков**, автора праць із проблем індивідуальних відмінностей у розвитку деяких психічних функцій; **Б.Ф.Баєв**, автор праць із проблем мовлення, зокрема внутрішнього мовлення, а також історії психології; **Л.М.Проколієнко**, автор близько 80 наукових і науково-методичних праць із проблем засвоєння учнями мови, програмованого навчання, історії психології, засвоєння студентами психологічних знань; **Я.І.Цурковський**, автор оригінальної інтегральної методики психологічного дослідження особистості; **В.І.Абраменко**, автор праць із проблеми формування характеру в різних вікових груп, співавтор навчальних посібників із психології; **М.В.Левченко**, одним із перших в Україні почав вивчати адаптацію як соціально-психологічне явище. Предметом його дослідження був аналіз адаптації в процесі формування психологічної готовності молоді до вибору професії вчителя; **В.В.Власенко**, автор праць із проблем взаємовідносин, взаєм оцінок учителів і учнів різних вікових груп; **В.А.Романець**, автор багатьох праць з історії психології, започаткував концепцію психології вчинку.

Особливу роль у розвитку психології як науки відіграла кафедра психології Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. Останні роки члени кафедри працюють над проблемою соціальних і психолог-педагогічних особливостей підготовки вчителя в умовах економічних перетворень.

5. Кожна наука застосовує певні методи дослідження. Їх поділяють на загальні методи, характерні для більшості наук, і конкретні, які використовуються окремими науками. Психологія, як і будь-яка інша наука, характеризується наявністю системи методів дослідження. **Методи – це прийоми та засоби, за допомогою яких одержують відомості, необхідні для побудови наукових теорій та винесення практичних рекомендацій, тобто, це прийоми та способи, за допомогою яких пізнається предмет науки.**

Р.С.Немов вважає, що сила науки багато в чому залежить від досконалості методів дослідження, від того, наскільки вони валідні і надійні, як швидко і ефективно дана галузь знань здатна сприйняти і використати в своїх цілях усе найновіше, передове, що проявляється у методах інших наук. І там, де зробити це вдається, зазвичай спостерігається помітний прорив у пізнанні світу.

Усе сказане стосується і психології. Її явища настільки складні і своєрідні, настільки важкодоступні для вивчення, що протягом усієї історії цієї науки її

успіхи безпосередньо залежали від досконалості її методів дослідження. З часом в ній інтегрувалися методи найрізноманітніших наук. Це – методи філософії і соціології, математики і фізики, інформатики і кібернетики, фізіології і медицини, біології та історії та інших наук.

Плануючи психологічне дослідження, насамперед слід ретельно продумати його програму, що дає можливість одержати більш надійні, репрезентативні та вірогідні дані найекономнішим і найкоротшим шляхом. Доцільно звернути увагу на повноту та чіткість програми, однозначність визначення понять дослідження, продуманість мети, завдань, гіпотези дослідження.

Під метою прийнято розуміти кінцевий результат, якого хоче досягти дослідник відповідно до проблеми і предмета; завдання – це проміжні результати, послідовне розв'язання яких дозволяє досягти мети. Детальний опис завдань важливий для наступного етапу розробки програми – формулювання гіпотези.

Власне, гіпотеза дослідження є одним із вирішальних компонентів, що забезпечує досягнення мети. Це – припущення, сформульоване дослідником щодо наявності чи відсутності емпіричних зв'язків, залежностей між об'єктами чи явищами, що вивчаються. Гіпотеза може формулюватися як окреме твердження або як логічно послідовна система тверджень.

Відповідно до висунутої гіпотези виявляються залежні та незалежні змінні.

Незалежні змінні – це конкретні ситуації або явища, спеціально організовані дослідником. Зміни, які він очікує спостерігати та фіксувати, будуть залежними змінними. Наприклад, вивчається залежність ефективності засвоєння знань від методики викладання. У цьому разі незалежною змінною буде методика викладання. Дослідник сам обирає різні методики, пропонує їх групі на різних стадіях експерименту. Ефективність засвоєння знань буде залежною від методики викладання змінною.

Успіх вибору конкретної методики безпосередньо залежить від ретельності й "чистоти" проведення пілотажного дослідження. На цій стадії варто провести репетицію всього процесу збору та обробки інформації. Це означає, що необхідно випробувати дослідницький інструмент, дослідників-виконавців, їхню компетентність, придатність для тієї чи іншої роботи (спостереження, інтерв'ю та ін.), перевірити оптимальність ситуації, місця й часу проведення дослідження тощо.

У ході збору первинної інформації важливо дотримуватися наукової етики (принципу добровільності участі досліджуваних в експерименті, використання одержаних даних лише з науковою метою тощо). Головне завдання дослідження – одержання надійної та вірогідної інформації.

Після проведеної роботи дослідник має певну кількість доброякісних документів (анкети, протоколи спостереження або експерименту та ін.), які потім опрацьовуються й аналізуються. Тому не варто забувати про адекватні способи обробки одержаної інформації (можливість застосування лише обмеженого набору статистичних прийомів). Зібрані емпіричні дані, зважаючи на їх кількість, поставлені завдання і технічні можливості дослідника, можна

опрацьовувати вручну або за допомогою спеціальних пристроїв (наприклад, комп'ютера).

Інформація, одержана при проведенні дослідження, повинна відповідати вимогам точності, обґрунтованості та надійності.

Точність інформації залежить від чутливості використаних методик до вимірювання досліджуваних якостей.

Обґрунтованість (валідність) психологічної інформації визначається придатністю методу досліджувати (вимірювати) саме ті якості об'єкта, які вивчаються.

Надійність інформації, або її вірогідність, означає стабільність результатів при повторних експериментах різних дослідників. Надійність підтверджується методами дисперсного та факторного аналізів.

Інтерпретація одержаних після обробки та аналізу даних – це творчий процес, який не піддається чіткій алгоритмізації і потребує врахування і використання багатьох інших даних теоретичних та емпіричних досліджень.

Дослідження не вважається закінченим, доки не написаний повний звіт про нього.

2. У психології виокремлюють два головні методи дослідження: *спостереження* та *експеримент*. До додаткових методів дослідження належить *метод аналізу продуктів діяльності, опитування, тестування*.

Спостереження – це цілеспрямоване, за попередньо розробленим планом, фіксування досліджуваних явищ з метою їх наступного аналізу й використання для потреб практичної діяльності. Спостереження вважається методом психологічного дослідження в тому випадку, якщо воно не обмежується описом зовнішніх явищ, а здійснює перехід до пояснення природи цих явищ. Сутність спостереження не в одній лише реєстрації фактів, а в науковому поясненні їх причин.

Розрізняють різні види спостереження: включене і невключене, відкрите і приховане.

Включене спостереження означає, що дослідник сам на певний час стає членом тієї групи, яка є об'єктом дослідження. Обов'язковою умовою такого спостереження вважається те, що дослідник є для інших індивідів рівноправним членом групи. Таким чином знімається негативний ефект впливу особистості спостерігача на поведінку досліджуваного.

Значно частіше використовується невключене спостереження – спостереження "збоку", коли дослідник не належить до учасників групи. Це самостійний прийом дослідження для уточнення і конкретизації гіпотез, визначення методів основного дослідження.

Залежно від позиції дослідника-спостерігача щодо об'єкта розрізняють відкрите і приховане спостереження. Найпоширенішим є відкрите спостереження, коли досліджувані знають про те, що за ними спостерігають. Приховане спостереження передбачає, що досліджувані не підозрюють, що хтось спостерігає за їхньою діяльністю. У цьому випадку можуть використовуватися спеціальні записуючі пристрої: магнітофони, відеокамери тощо.

Ще одним критерієм для виділення видів спостереження є міра його формалізації, стандартизації. У зв'язку з цим розрізняють **напіввільне і формалізоване спостереження**. Деякі вчені виокремлюють вільне спостереження, хоча це суперечить самому визначенню цього методу. Цілеспрямованість передбачає виділення для спостереження і фіксації із всього розмаїття явищ тільки тих, які відповідають поставленій проблемі і меті дослідження. **Якщо у напіввільному спостереженні** фокусування на емпіричних індикаторах досліджуваного явища нечітке, то у **формалізованому** має місце дуже детальне виділення одиниць спостереження, емпіричних індикаторів, сприймання та фіксація яких свідчить про наявність того чи іншого психологічного явища і його характеристики. У напіввільному спостереженні результати фіксуються в журналі спостереження або реєструються у довільній формі. У формалізованому результати фіксуються в спеціальній картці, у якій кожній одиниці спостереження відведене місце, а спостерігач фіксує тільки ці виділені одиниці.

Виділяють **систематичне і несистематичне (випадкове) спостереження**. При цьому слід відзначити, що термін "систематичне спостереження" характеризується як періодичність, так і всебічність спостереження за досліджуваним об'єктом або ж спостереження за ним у різних ситуаціях, станах.

Метод спостереження порівняно з іншими методами психології має низку переваг. Головна перевага методу об'єктивного спостереження полягає в тому, що воно дає змогу вивчати психічні процеси в природних умовах, фіксувати події в момент їх перебігу, а також одержувати інформацію про дії індивідів незалежно від їхніх установок на "бажану" поведінку. Однак об'єктивне спостереження, зберігаючи своє значення, у більшості випадків повинне доповнюватися іншими методами дослідження.

Але, незважаючи на широке використання, метод спостереження має й деякі **недоліки**. Серед них слід виокремити такі:

- вплив суб'єктивного чинника (на інтерпретацію результатів спостереження можуть впливати особисті установки, попередній досвід, емоційний стан дослідника);
- на результатах спостереження позначається і факт знання досліджуваними того, що за ними спостерігають, а це веде до змін у їхній поведінці;
- низька надійність (тривале включене спостереження призводить до адаптації дослідника до групи, внаслідок чого знижується об'єктивність спостереження);
- обмеженість сфери застосування (не всі психологічні явища можна вивчати за допомогою цього методу);
- значні витрати часу.

Спостереження використовується в першу чергу тоді, коли необхідне мінімальне втручання в природну поведінку, стосунки людей, коли намагаються одержати цілісну картину того, що відбувається.

На відміну від спостереження психологічний експеримент передбачає можливість активного втручання дослідника в діяльність досліджуваного.

Експеримент – це дослідницька діяльність, метою якої є вивчення причинно-наслідкових зв'язків, що передбачає виконання таких умов:

- 1) дослідник сам стимулює виникнення та вияв досліджуваного явища;
- 2) дослідник може варіювати, змінювати умови, за яких проходить явище;
- 3) є можливість неодноразово відтворювати результати;
- 4) експеримент дає змогу встановлювати кількісні закономірності, які допускають математичне формулювання.

Розрізняють два види експериментального методу: **лабораторний** і **природний** експеримент. Один від одного вони відрізняються тим, що дозволяють вивчати психологію і поведінку людини в умовах, що є віддалених чи наближених до дійсності. **Природний експеримент** організовується і проводиться у звичайних життєвих умовах, коли експериментатор практично не втручається у хід подій, що відбуваються, та фіксує їх у тому вигляді, як вони розгортаються самі по собі. Він був запропонований у 1910 році російським ученим О.Ф.Лазурським.

Природний експеримент, який розв'язує завдання психолого-педагогічного дослідження, називають **психолого-педагогічним експериментом.** Його роль виключно велика при вивченні пізнавальних можливостей учнів на різних вікових етапах і при виявленні конкретних шляхів формування особистості школяра.

Лабораторний експеримент передбачає створення деякої штучної ситуації, яка дає можливість ефективнішого вивчення явища чи властивості, що вивчається. Результати лабораторного експерименту відзначаються точністю, але поступаються ступенем природності, відповідності життєвим ситуаціям. В умовах лабораторного експерименту досліджуваний знає, що його вивчають, але, як правило, не має інформації про характер завдань, які розв'язує дослідник в експерименті.

Використання методу лабораторного експерименту дає досліднику чимало переваг, зокрема можливість уникнути побічного впливу, наприклад, шуму; одночасно контролювати кілька змінних і точно реєструвати дії досліджуваного. Використання спеціальних приміщень, тренажерів дає також змогу моделювати реальні умови, які у повсякденному житті рідко зустрічаються або недоступні для спостереження (експериментальні, стресові ситуації).

Крім цього, виділяють **натуральний і мисленнєвий експеримент** (А.М.Сухов). **Натуральний експеримент** передбачає реальний вплив на реальний об'єкт з метою його вивчення. **Мисленнєвий експеримент** передбачає маніпулювання не з реальним об'єктом, а з інформацією про нього, його моделлю. Однак для цього модель повинна бути більш чи менш адекватною реальному об'єкту. Досягти такої подібності в соціальній сфері дуже важко. Тому нині найпоширенішими є природний і лабораторний експеримент.

Існує й інший вид експерименту як засобу впливу, зміни психіки людини – **формуючий експеримент.** Його своєрідність полягає в тому, що одночасно він є засобом дослідження і засобом формування досліджуваного явища. Для формуючого експерименту характерне активне втручання дослідника в досліджувані ним психічні процеси. Він передбачає проектування і моделювання

змісту психічних новоутворень, які підлягають формуванню, психолого-педагогічних засобів і шляхів їх формування. У процесі навчально-пізнавальної роботи з дітьми вивчаються умови і закономірності походження відповідного психічного новоутворення.

Одним із фундаторів формуючого експерименту є В.В.Давидов. Він називав цей вид експерименту генетико-моделюючим, оскільки він втілює в собі єдність дослідження психічного розвитку дітей з їх вихованням та навчанням. Цей метод спирається на конструювання і переконструювання нових програм виховання та навчання і способів їх реалізації. Таким чином формуючий експеримент виступає методом експериментального розвиваючого виховання і навчання дітей.

Експеримент як метод психологічного дослідження має **чотири етапи**:

- 1) **теоретичний етап дослідження** (постановка проблеми);
- 2) **методичний етап дослідження** (розробка методики експерименту і експериментального плану);
- 3) **експериментальний етап** (безпосереднє створення експериментальної ситуації, спостереження, керування ходом експерименту);
- 4) **аналітичний етап** (кількісний аналіз результатів, наукова інтерпретація фактів, формулювання нових наукових гіпотез і практичних рекомендацій).

Загальною вимогою для проведення експерименту є виокремлення експериментальної і контрольної груп, щоб результати дослідження можна було порівняти з певним еталоном.

Опитування – надзвичайно поширений прийом психологічних досліджень. Це метод збору первинної інформації, який ґрунтується на безпосередній (бесіда, інтерв'ю) чи опосередкованій (анкета) психологічній взаємодії дослідника та опитуваного (респондента).

Метод опитування – універсальний. Він дає змогу дослідникові за короткий проміжок часу одержати велику кількість інформації. Перевагою цього методу є також легкість застосування й обробки даних.

Залежно від особливостей процедури проведення розрізняють такі **різновиди опитування**:

- 1) **групове** (одночасне опитування всієї групи) та **індивідуальне** (передбачає опитування кожного респондента окремо);
- 2) **очне** (за умов особистого контакту з респондентом) та **заочне** (без особистого контакту з респондентом);
- 3) **усне** (інформація фіксується дослідником) та **письмове** (респондент сам заповнює анкету чи опитувальник).

Усне опитування застосовується у тих випадках, коли необхідно спостерігати за реакцією та поведінкою людини, яка відповідає на запитання. Перевагою письмового опитування є те, що воно дозволяє охопити велику кількість людей.

Серед усних методів опитування найчастіше вживаними є бесіда та інтерв'ю.

Бесіда – це метод одержання інформації за допомогою вербальної комунікації в ході вільного діалогу між дослідником та досліджуваним на певну тему. Бесіда не обмежена в часі і, крім того, тут існує двосторонній зв'язок між дослідником і респондентом.

Інтерв'ю – це метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юера з респондентом. У разі проведення інтерв'ю двосторонній зв'язок обмежений, інтерв'юер лише фіксує відповіді респондента, зберігаючи нейтральну позицію.

За кількістю опитаних і метою дослідження інтерв'ю поділяються на:

- індивідуальні, які мають на меті вивчення особистісних характеристик даної особистості;

- групові, що передбачають проведення групової дискусії з певного кола питань;

- масові інтерв'ю, що призначені для дослідження масових явищ: громадської думки, настроїв, соціальної напруженості тощо.

Широко вживаним є й метод письмового опитування – анкетування, яке здійснюється за допомогою структурно організованих опитувальників (анкет). При цьому дослідник має змогу одночасно опитати будь-яку кількість осіб. Інша його перевага полягає у порівняно легкій статистичній обробці зібраного матеріалу.

Перед складанням анкети потрібно добре продумати форму запитань. Залежно від розв'язуваних завдань запитання можуть бути відкриті і закриті. Запитання називається закритим, якщо у його формулюванні міститься перелік можливих варіантів відповідей або дихотомічна форма відповідей (так, ні). Відкриті ж запитання передбачають, що відповіді даватимуться респондентом у вільній формі.

За змістом запитання поділяються на оцінні (про мотиви, оцінки, думки) та фактологічні (про факти дійсності).

Крім того, запитання розрізняються за способом інтерпретації і можуть бути поставлені прямо чи непрямо. Пряме запитання формулюється в особовій формі і спрямоване на одержання безпосередньої інформації. Непрямі запитання висловлюються у безособовій формі й використовуються під час вивчення інтимних сторін життя опитуваного.

Недоліком цього методу є те, що застосовуючи анкету, не можна заздалегідь врахувати реакцію людини, що відповідає, і, виходячи із цього, змінити їх.

Відомо, що людина виявляє в діяльності свої знання, уміння та навички, здібності, психічні процеси, риси характеру тощо. Тому на підставі аналізу продуктів її діяльності можна визначити різні психічні якості та властивості особистості, рівень їх розвитку.

Цим методом широко користуються в історичній психології для вивчення психології людини в минулому, що є неможливим для безпосередньо-

ого спостереження або експериментування, з метою розуміння закономірностей психологічного розвитку людини, спираючись на закономірності її суспільно-історичного розвитку.

Метод аналізу продуктів діяльності **широко використовується у віковій психології**. Продуктами діяльності дітей є виконані ними письмові роботи, вироби, малюнки, моделі, фотографії тощо. Зіставлення робіт, виконаних учнем у різний час, на різних етапах навчання, дає змогу простежити його розвиток, формування вмінь та навичок, особливості вияву творчості тощо.

Метод аналізу продуктів діяльності можна використовувати і в процесі створення продукту. Спостерігаючи за процесом, можна виявити динаміку формування задуму, темп роботи, особливості вмінь та навичок, ставлення до виконання завдання тощо. На підставі таких спостережень можна зробити висновок про розвиток розумових, емоційних, вольових та індивідуально-особистісних якостей та властивостей особистості.

Тест – це короткочасне завдання, виконання якого може слугувати показником досконалості деяких психічних функцій. За допомогою тестів намагаються з'ясувати наявність чи відсутність певних здібностей, навичок, умінь, більш точно охарактеризувати деякі якості особистості, проаналізувати ступінь придатності для роботи в області тієї чи іншої професії і т.д. Таким чином, **тест** - це теоретично і емпірично обґрунтована система висловлювань (завдань), яка дає змогу одержати вимірювання відповідних психологічних властивостей. Під тестуванням прийнято розуміти короткочасне дослідження, за допомогою якого вимірюється рівень розвитку або міру вираження деяких психічних властивостей особистості, груп або спільнот.

Існує кілька **класифікацій** тестів:

1) **за формою** – усні і письмові, індивідуальні та групові, апаратурні і бланкові, предметні, комп'ютерні, вербальні та невербальні;

2) **за змістом** (предметом) дослідження – спрямовані на вивчення властивостей інтелекту, здібностей, окремих характеристик особистості тощо;

3) **за метою тестування** – призначені для самопізнання, діагностування спеціалістом або професійного відбору.

У такій класифікації поєднуються досить різноманітні методики. Прийнятнішою є класифікація Л.Ф.Бурлачука і С.М.Морозова, які виокремлюють шість засад диференціації тестових методик:

1. Залежно від задач – **вербальні та практичні**.

2. За формою процедури дослідження – **індивідуальні та групові**.

3. За спрямованістю – **тести, що діагностують різні сторони, якості, властивості особистості або групові**.

4. За наявністю або відсутністю часових обмежень на виконання тестових завдань – **тести, що враховують швидкість виконання завдань, і тести результативності**.

5. За рівнем стандартизації – високостандартизовані і слабостандартизовані.

6. Апаратурні і бланкові тести.

Прийнято виокремлювати кілька варіантів тестів:

- **тест-опитувальник**, що ґрунтується на аналізі відповідей досліджуваних на запитання, що дозволяють одержати достовірну і надійну інформацію про наявність або вираження певної психологічної характеристики;
- **тест-завдання**, що передбачає одержання інформації про психологічні характеристики людини на підставі аналізу успішності виконання певних завдань;
- **проективні тести**, які передбачають вільну інтерпретацію дослідником завдань, котрі виконує досліджуваний.

До пізнання особливостей і закономірностей психічного розвитку можна підійти за допомогою двох типів дослідження: так званих поперечних і подовжніх (лонгітюдних) зрізів. Обидва методи мають низку переваг та недоліків.

Лонгітюдні дослідження мають на меті реєстрацію соматичного та психічного розвитку дитини. Цей метод використовували для спостереження за власними дітьми багато спеціалістів, зокрема дитячі лікарі, психологи (подружжя Штерн, Бюлер, Н.О.Менчинська та ін.). Більше 20 років проводив лонгітюдні психологічні дослідження на близнюках Р.Готтшальдт (1960). У Франції тією самою проблематикою займався Рене Заззо. Близнюки є особливо прийнятною моделлю для вивчення впливу конституційних та соціальних чинників. Цей різновид лонгітюдного дослідження одержав назву близнюкового методу.

Метод подовжніх зрізів порівняно з методом поперечних зрізів має низку переваг:

- лонгітюдне дослідження дає змогу проводити обробку даних поперечно по окремих вікових періодах;
- воно дає змогу точніше виявити величину змін у розвитку між двома періодами, визначає індивідуальну структуру і динаміку розвитку кожної дитини;
- тільки лонгітюдне дослідження дозволяє аналізувати взаємовідносини та взаємозв'язки між окремими компонентами особистості, що розвивається, розв'язати питання так званих критичних періодів у розвитку.

Головним недоліком лонгітюдних досліджень є значні затрати часу, необхідні для їх організації та проведення.

Метод поперечних зрізів полягає в тому, що висновок про особливості розвитку роблять на підставі одних і тих самих характеристик у порівнюваних групах дітей різного віку, різних рівнів розвитку, з різними властивостями особистості тощо. Головною перевагою цього методу вважається порівняна швидкість дослідження – можливість одержання результатів протягом короткого часу.

Недоліками методу поперечних зрізів є низька надійність висновків про динаміку процесу розвитку, його безперервність, а також приблизні уявлення про закономірності розвитку.

Порівняльний метод полягає у розгляді окремих механізмів поведінки і психологічних актів у процесі розвитку і в порівнянні з подібними явищами в інших організмів. Найбільше поширення цей метод одержав у зоопсихології та в дитячій психології. Цей метод називають "порівняльно-генетичним".

Продуктивне використання вказаного методу в сфері порівняльної психології (зоопсихології) належало В.А.Вагнеру. Він вперше обґрунтував і використав еволюційний метод, сутність якого полягає у вивченні життя та порівнянні психіки досліджуваної тварини з представниками попередніх та наступних сходинок еволюції тваринного світу.

Особливе місце займає порівняльно-генетичний метод у психологічному вченні Л.С.Виготського, який, вивчаючи історію вищих психічних функцій, застосував порівняльно-генетичний метод для розв'язання проблем вікової та загальної психології, зокрема при вивченні мови та мислення.

Отже, вибір конкретного методу в психології завжди зумовлений загальною та спеціальною методологією і залежить від предмета, мети дослідження і технічних можливостей самого методу.

Питання для контролю

1. У чому полягає відмінність психології від інших наук?
2. Чим відрізняються життєва та наукова психологія?
3. Що було предметом психології в античні часи?
4. Як тлумачили дуалісти предмет психології?
5. Який напрям психології вважав, що її предметом є поведінка?
6. У чому полягає внесок І.М.Сеченова та І.П.Павлова в пояснення психічних явищ?
7. Які актуальні завдання стоять перед сучасною психологією?
8. Що таке «метод»?
9. Які ви знаєте складові компоненти психологічного дослідження?
10. Чим відрізняються методи поперечних та подовжніх зрізів?
11. Які переваги та недоліки має метод спостереження?
12. Пояснити відмінності між поняттями «дослідження» та «експеримент».
13. Чим відрізняється метод спостереження від методу експерименту?
14. У чому полягає сутність формуючого експерименту?
15. Які відмінності мають бесіда, інтерв'ю та анкетування?
16. Чи в усіх випадках можна використовувати тестування?

Література до теми

1. Абрамова Г. С. Общая психология: Учеб. пособие для вузов. / Г.С.Абрамов. – 2-е изд.– М.: Академ. проект, 2003.– 496 с.

2. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Мещеряков, В.Зинченко. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 672с.
3. Гальперин П. Я. Введение в психологию: Учеб. пособие. / П.Я.Гальперин. – М.: Университет; Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 332 с.
4. Дубравська Д. М. Основи психології: Навч. посіб. / Д.М.Дубравська. – Л.: Світ, 2001.– 279 с.
5. Загальна психологія: Навч. посіб. / О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: АПН, 2002. – 464 с.
6. Киричук О. В. Основи психології: Підруч. / За ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К., 2002.– 231с.
7. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: Основні положення: Навч. посіб. / В.С.Лозниця. – К.: ЕксОб, 2003.– 303 с.
8. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. / П.А.М'ясоїд. – К.: Вища шк., 2000.– 479 с.
9. Максименко С. Д. Загальна психологія: Навч. посіб.– К., 2004.– 548с.
10. Немов Р. С. Психология: Учеб. В 3 кн. Кн. 1. Общие основы психологии.– 4-е изд. / Р.С.Немов. – М.: Гуманит. издат. центр «Владос», 2003.– 688 с.
11. Основи психології: Підруч. / За ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця.– 5-е вид., стереотип.– К.: Либідь, 2002.– 631 с.
12. Основы психологических знаний: Учеб. пособие / Авт.-сост. Г. В. Щёкин.– 4-е изд., стер.– К.: МАУП, 2001.– 126 с.
13. Павелків Р.В. Загальна психологія. Підручник. / Р.В.Павелків. - К., 2004. - 506 с.
14. Палеха Ю. І. та ін. Основи психології та педагогіки: Навч.-метод. посіб. / Ю. І. Палеха, В. І. Герасимчук, О. М. Шиян.– 2-е вид., допов.– К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003.– 164 с.
15. Психологія: Підруч. для студ. / За ред. Ю. Л. Трофімова.– 4-е вид., стер.– К.: Либідь, 2003.– 558 с.
16. Роменець В. А. Основи психології: Підруч. / За ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця.– 5-е вид., стереотип.– К., 2002.– С. 94–110.
17. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: Учеб. пособие / Под ред. А. Н. Леонтьева и др. – М., 1976. – 692с.
18. Сергій Максименко: генетична психологія у проблемному контексті навчання, виховання і розвитку / М. Боришевський, Н. Чепелева, Г. Кущенко та ін. // Психологія і суспільство.– 2003.– № 1.– С. 4–12.
19. Цимбалюк І. М. Психологія: Навч. посіб. / І.М.Цимбалюк. – К.: Професіонал, 2004.– 216 с.
20. Щекин Г. В. Основы психологических знаний: Учеб. пособие.– 3-е изд., стар. / Г.В.Щекин. – К.: МАУП, 1999.– 124 с.
21. Ярошевский М. Г. История психологии. / М.Г.Ярошевский. – М., 1985.– 279с.
22. Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. / М.Г.Ярошевский. – М., 1971. – 363с.